

Woda jako element idei i kompozycji w architekturze Tadao Ando

Water as an element of the idea and composition in Tadao Ando's architecture

Streszczenie

Tadao Ando to japoński twórca kojarzony zazwyczaj z architekturą betonową. W jego ascetycznych, utrzymanych w nurcie minimalizmu realizacjach dostrzec można udane przykłady włączenia elementów natury w geometrię tworzonej przez niego architektury. Woda stanowi jeden z kluczowych elementów natury, który Ando wykorzystuje zarówno do kształtowania głównej idei architektonicznej budynku, jak i do komponowania formy obiektu czy jego bezpośredniego otoczenia. Analizując dokonania realizacyjne Ando należy uznać go za jednego z najbardziej konsekwentnych architektów współczesności, który w tak różnorodny sposób wprowadza element wody do swoich licznych projektów. Na przykładzie dokonań Tadao Ando starano się wskazać możliwości estetycznego wykorzystania elementu wody we współczesnej architekturze, który to znajduje zastosowanie zarówno w kształtowaniu zamysłu głównej idei architektonicznej budynku, jak i jako środek kompozycji w tworzeniu wyrafinowanej i subtelnej formy obiektu oraz jego najbliższego otoczenia.

Abstract

Tadao Ando is a Japanese artist usually associated with concrete architecture. His ascetic minimalist works include examples that successfully incorporate the elements of nature into the geometry of the architecture he creates. Water constitutes one of the key elements of nature that Ando uses both to shape the main architectural idea of the building and to compose the form of the structure or its immediate surroundings. The analysis of the artist's architectural achievements allows one to consider Ando one of the most consistent contemporary architects who introduces water element to his numerous projects in such a variety of ways. Presenting Tadao Ando's achievements, the author attempts to indicate the possibilities of the aesthetic use of water in contemporary architecture, which finds application both in shaping the main architectural idea of the building and, as a means of composition, in creating a refined and subtle form of the structure and its immediate surroundings.

Słowa kluczowe: Tadao Ando, woda w architekturze, woda jako element idei architektonicznej, woda w kompozycji i budowie formy architektonicznej, woda jako element zagospodarowania terenu

Keywords: Tadao Ando, water in architecture, water as an element of an architectural idea, water in the composition and construction of an architectural form, water as an element of land development

1. Wprowadzenie

Odwracając się do starożytnych mędrców przywołać można postać Talesa z Miletu, który za początek wszechrzeczy uznawał wodę. Według niego woda była ostateczną substancją, z której stworzone są wszystkie rzeczy¹. Nie bez przyczyny także Witruwiusz w swym antycznym traktacie o architekturze pisał, że: „Woda jest najbardziej potrzebna dla codziennego życia, jak i jego przyjemności”². Istotę tego stwierdzenia obrazuje choćby utrwalone w modelu rzymskiego domu atrialnego *impluvium*³ – centralnie zaplanowane w strukturze budynku miejsce (basen) na wodę, wokół którego toczyło się codzienne życie mieszkańców i dookoła którego rozmieszczano pozostałe przestrzenie mieszkalne. Nie dziwi zatem fakt, że woda bywa wykorzystywana jako główny element zamysłu idei kompozycyjnej wielu budynków, towarzysząc od zarania dziejów architektonicznej działalności człowieka. Ma to

1. Introduction

Referring to the ancient sages, one can recall the figure of Thales of Miletus who recognized water as the origin of all things. According to him, water was the ultimate substance which all other things were created from¹. It is not without reason that Vitruvius wrote in his ancient treatise on architecture that water “is of infinite importance, for the purposes of life, for pleasure, and for our daily use”². The essence of this statement is illustrated by the *impluvium*³ established in the model of the Roman atrium house – a place (basin) for water centrally planned in the structure of the building, around which everyday life of the inhabitants took place and the remaining living spaces were arranged. It is not surprising, therefore, that water is used as the main element in the design of the compositional idea of a number of buildings, accompanying the architectural activity of man

* Dr inż. arch. Przemysław Bigaj, Zakład Architektury Mieszkaniowej i Kompozycji Architektonicznej, Instytut Projektowania Architektonicznego, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej / dr inż. arch. Przemysław Bigaj, Chair of Housing and Architectural Composition, Institute of Architectural Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, email: pb80@tlen.pl

miejsce zarówno w odniesieniu do prywatnych domów jak i w architekturze budowli publicznych czy też dotyczy całych założeń urbanistycznych. Jest tak i dziś, jednak sposób w jaki wykorzystuje się kompozycyjnie element wody we współczesnej architekturze posiada niejednokrotnie odmienny ideowo charakter od tego, znanego z poprzednich – tzw. przednowoczesnych epok. Jest on często ukierunkowany na wyrażanie efekty estetyczne, starające się przypisać zamierzonym rzeczom aurę wyjątkowości i wizualnej atrakcyjności, czy też próbuje nadać im znaczenie symboliczne poprzez stosownie poprowadzoną przez twórcę narrację czy grę przestrzenną. Pozwala to uzyskać budowlom nierzadko status dzieła sztuki czy ikony współczesnej architektury.

Wielu współczesnych twórców sięga po element wody, niejako ujarzmiając go architektonicznymi ramami i sztucznie wprowadzając ten element natury do kompozycji budowli lub jej bezpośredniego otoczenia. Za przykład może tu posłużyć znaczący dorobek twórczy Tadao Ando, obfitujący w liczne realizacje wykorzystujące element wody, czyniąc z niego jeden z kluczowych czynników natury, który współtworzy pewną ideologię projektową, mającą ściśle powiązania z estetyką japońskiego minimalizmu oraz modernistyczną geometrią form. Jak to ujął sam Ando: „Dążę do włączenia natury w architekturę tworzoną na podstawie przejrzystej logiki. Elementy natury – woda, wiatr, światło i niebo – sprawiają, że architektura wyprowadzona z myślenia ideologicznego schodzi do poziomu rzeczywistości i otwiera się na ludzkie życie”⁴. Miho Iwata, przywołując przykłady z dorobku realizacyjnego Japończyka twierdzi, że: „Tadao Ando z prostej formy tworzy architekturę pełną dramaturgii i emocji. Wprowadzenie natury do życia i do architektury stanowi ważny temat w twórczości artysty. Jest to sztuka poszukująca właściwej relacji między przyrodą a człowiekiem. Odizolowanie od świata zewnętrznego, wprowadzenie natury na nowo do wnętrza budynku, stworzenie przestrzeni kontemplacyjnych – to główne założenia twórczości Tadao Ando”⁵.

2. Woda jako jeden z podstawowych elementów natury wykorzystywanych przez Tadao Ando w kształtowaniu idei i symboliki sacrum w architekturze budowli świątynnych

Wydaje się, że Ando najdobitniej wykorzystał ideologiczne znaczenie wody w projektach dotyczących architektury sakralnej. Uczynił z niej kluczowy element kompozycji architektonicznej wielu budynków, któremu przypisał znaczenie symboliczne – znajdujące swe odzwierciedlenie także w nazwie. Wystarczy wspomnieć projekty kilku świątyń – *Church on the Water* (Yufutsu, Hokkaido, Japonia, 1985-1988) czy *Water Temple Hompuku-ji* (Tsuna-gun, Hyogo, Japonia, 1989-1991). Element wody zyskał także kluczowe znaczenie w *Komyo-ji Temple* (Saijo, Ehime, Japonia, 1998-2000) czy w niewielkim założeniu *Meditation Space* (Paryż, Francja, 1994-1995). Aby przekonać się jak duże znaczenie przywiązuje Ando do elementów natury w swoich projektach wystarczy przywołać jego stwierdzenie obrazujące cel ich wykorzystania: „Kiedy woda, wiatr, światło, deszcz i inne elementy natury zostaną w architekturze wyrażone, stanie się ona miejscem w którym ludzie i natura będą się spotykać w nieustannym poczuciu

since the dawn of time. This applies to both private houses and public buildings or may even extend to entire urban planning schemes. This also takes place today, however, the way in which the element of water is used compositionally in contemporary architecture is often ideologically different from the one known from the previous – the so-called pre-modern – eras. It is often oriented on sophisticated aesthetic effects, striving to attribute the aura of uniqueness and visual attractiveness to the intended things or trying to provide them with a symbolic meaning through a narrative or spatial game led expediently by the creator. This frequently allows buildings to gain the status of a work of art or an icon of modern architecture.

A number of contemporary artists reach for the element of water, taming it somewhat with architectural frames and artificially introducing this natural element into the composition of the building or its immediate surroundings. A good example here is Tadao Ando's considerable creative achievements abounding in numerous works that make use of the element of water, making it one of the key factors of nature, which co-creates a certain design ideology that has close links with the aesthetics of Japanese minimalism and modernist geometry of forms. As Ando once put it himself: “I seek to instill the presence of nature within an architecture austere constructed by means of transparent logic. The elements of nature – water, wind, light, and sky – bring architecture derived from ideological thought down to the ground level of reality and awaken manmade life within it”⁴. Referring to the examples from the creative achievements of the Japanese artist, Miho Iwata claims that: “Tadao Ando creates architecture full of dramaturgy and emotion from a simple form. Introduction of nature to life and architecture is an important theme in the artist's creative work. This is an art that looks for the right relationship between nature and man. Isolation from the outside world, introduction of nature back into the interior of the building, creation of contemplative spaces – these are the main foundations of Tadao Ando's creative work”⁵.

2. Water as one of the basic elements of nature used by Tadao Ando in shaping the idea and symbolism of the sacred in the architecture of temple buildings

It seems that Ando has used the ideological significance of water most explicitly in the projects related to sacred architecture. He has made it a key element of the architectural composition of a number of buildings and assigned a symbolic meaning to it – which is also reflected in the names. It may suffice to mention the designs of several temples – such as *Church on the Water* (Yufutsu, Hokkaido, Japan, 1985–1988) or *Water Temple Hompuku-ji* (Tsuna-gun, Hyogo, Japan, 1989–1991). The element of water has also gained key significance in *Komyo-ji Temple* (Saijo, Ehime, Japan, 1998–2000) or in the small complex of the *Meditation Space* (Paris, France, 1994–1995). To see what importance Ando attaches to the elements of nature in his projects, it is enough to recall his statement that illustrates the purpose of their use: “When water, wind, light, rain, and other elements of nature are abstracted within architecture, the architecture becomes a place where people and nature confront each other under a sustained sense of tension.

napięcia. Wierzę, że uczucie to pobudzi duchową wrażliwość tkwiącą we współczesnej ludzkości”⁶. Umiejętność tworzenia architektury powodującej u odbiorcy (widza) owo „nieustanne poczucie napięcia” stało się znakiem rozpoznawczym twórczości Ando. Powstaje ono dzięki przemyślanemu i rygorystycznemu wprowadzaniu elementów natury do projektów w sposób niebędący ich uzupełnieniem czy dopełnieniem przyjętej koncepcji, lecz nieodzowną ich częścią – stanowiącą logiczną i celową konsekwencję przyjętego zamysłu idei architektonicznej budowli. Woda, obok światła czy wiatru, jest tu podstawowym elementem natury wykorzystywany przez Japończyka zarówno w kształtowaniu idei architektonicznej budynku jak i w komponowaniu jego formy.

W przypadku projektu *Church on the Water* - jak opisuje to Masao Furuyama: „Z naturalnego strumyka utworzono sztuczne jezioro, które stało się tłem dla geometrycznej bryły kościoła. Ten pejzaż, połączenie naturalnej scenerii, ogrodu i budynku w całość założenia sprawia, że prezentuje ono najwyższy poziom japońskiej architektury krajobrazu”⁷. W tej niewielkiej świątyni tradycyjną ścianę zamykającą prezbiterium Ando zamienił na kadr perspektywiczny ukazujący starannie przekształcony i wyreżyserowany krajobraz przepełniony symboliką poziomej tafli płytkiej wody sztucznie ukształtowanego zbiornika z której wyrasta samotna i wymowna forma stalowego, prezentującego się na tle naturalnego drzewostanu krzyża (il.1). Będąc we wnętrzu, całość sprawia wrażenie tytułowego kościoła wzniesionego na wodzie – zamysłu architektonicznego, który dzięki temu elementowi natury zyskał nie tylko wizualną atrakcyjność, ale i religijny przekaz. W 1991 roku Ando stwierdził: „Chcę umieścić siłę natury w dzisiaj-

I believe it is this feeling of tension that will awaken the spiritual sensibilities latent in contemporary humanity”⁶. The ability to create the architecture that evokes the “sustained sense of tension” in the recipient (viewer) has become the hallmark of Ando's creative work. It arises owing to the thoughtful and rigorous introduction of the elements of nature to the projects in a way that is neither their complement nor completion of the adopted concept, but an indispensable part of them – constituting a logical and deliberate consequence of the adopted architectural idea of the building. Water, along with light or wind, is the basic element of nature used by the Japanese architect both in shaping the architectural idea of the building and in composing its form.

In the case of the *Church on the Water* project – as described by Masao Furuyama: “The artificial lake which became the background for the geometric body of the church, was created from a natural stream. This landscape, a combination of natural scenery, garden and the building into the whole complex results in it presenting the highest level of Japanese landscape architecture”⁷. In this small temple, Ando turned a traditional wall closing the presbytery into a perspective frame revealing a carefully transformed and directed landscape filled with the symbolism of a horizontal surface of shallow water in the artificially formed pond, out of which grows a solitary and meaningful form of a steel cross, presenting itself against the background of a natural tree stand (Fig.1). Seen from the interior, the whole gives the impression of the titular church erected on the water – the architectural design which gained not only a visual attractiveness but also a religious message owing to this element of nature. In 1991 Ando stated: “I want to

il. 1. *Church on the Water* (Yufutsu, Hokkaido, Japonia, 1985-1988) – tradycyjna ściana prezbiterium została zastąpiona otwartym, starannie wyreżyserowanym kadrem na formę krzyża stojącego na tafli płytkiego, sztucznie uformowanego akwenu. Źródło: P. Jodidio, *Tadao Ando*, Taschen, Köln 2001, s. 82

III. 1. *Church on the Water* (Yufutsu, Hokkaido, Japan, 1985–1988) – the traditional wall of the presbytery has been replaced by an open frame, carefully directed on the form of a cross standing on the surface of a shallow artificially constructed pond. Source: P. Jodidio, *Tadao Ando*, Taschen, Köln 2001, p. 82

szym społeczeństwie, równocześnie stworzyć miejsca, które przemówią do ludzkich zmysłów jak żyjąca ciałem istota. Ponadto staram się odzyskać z historii, nie tylko formy czy style, ale zasadniczy widok natury oraz życia, które wypełniają ich otchłań – innymi słowy – wydobyć ducha kultury”⁸.

Z kolei w *Water Temple Hompuku-ji* architekt zmierzył się z kwestią przedstawienia symboliki raju obecną w Buddyzmie. Masao Furuyama pisze, że: „Architekt wyobraził sobie postać przemierzającą staw pełen lotosów i salę pojawiającą się przed nią. (...) Najpierw Ando na szczycie wzgórza umieścił eliptyczny staw o osiach 40 i 30 metrów. Następnie przeciął akwen w połowie i umieścił w korytarzu schody prowadzące pod powierzchnię wody. Schodzimy nimi jakbyśmy tonęli i znikali na dnie stawu. Tymczasem po zejściu wchodzimy do wypełnionej cynobrem pozaziemskiej przestrzeni”⁹. Ando chciał stworzyć salę, którą ludzie zapamiętają. Tradycyjnie sale świątynne miały duże dachy. Jego pomysł opierał się na zerwaniu z takim postrzeganiem wnętrza świątyni przez odwiedzających ją wiernych. Ten efekt wyjątkowości uzyskał sprowadzając ich schodami „w głąb” stawu wypełnionego kwitnącymi lotosami – mającymi symboliczne powiązania z Buddyzmem¹⁰. W tej realizacji podstawą idei projektowej stał się geometrycznie ukształtowany w formie elipsy staw będący jednocześnie zadaszeniem świątyni, a prowadzące do niej zejście symbolizuje drogę - łącznik między codziennością życia a przestrzenią sacrum świątyni. Woda staje się tu czytelnym elementem symboliki wykorzystywanym jako środek estetyczny w tworzeniu idei kompozycyjnej dla współczesnej formy architektonicznej.

Woda jako element idei budynku jest wykorzystywana także w *Komyo-ji Temple* wzniesionej w małej miejscowości Saijo na wyspie Shikoku, gdzie biją liczne źródła. Tym razem – jak pisze Furuyama: „Ando zaproponował drewnianą salę unoszącą się na wodzie i otoczoną delikatnym światłem. Drewniana sala główna pływa po stawie i jest przestrzenią stworzoną z wody – podstawowego elementu lokalnego krajobrazu”¹¹. Tu dodatkowego znaczenia zyskują refleksy i odbicia w tafli wody podkreślające atrakcyjność formy wywodzącej się z tradycji drewnianego budownictwa dawnej Japonii. Uzyskany efekt „pływającej” świątyni czyni z niej miejsce mistycznego odosobnienia – *sacrum* oddzielonego od *profanum*.

Innym rodzajem miejsca modlitwy i kontemplacji zaproponowanym przez Ando jest budowla *Meditation Space* przy siedzibie UNESCO w Paryżu. Miejsce to jest uznawane za „przykład poszukiwania uniwersalnego sacrum”, o którym Anna Wierzbicka pisze: „Obiekt ma charakter ponadreligijny – ma symbolizować pokój i być przestrzenią medytacji oraz indywidualnej modlitwy”¹². Cylindryczna forma niewielkiej, betonowej świątyni, do której prowadzi charakterystyczna pochylnia, została ustawiona na wybrukowanej granitowymi płytami niecce wodnego ogrodu. Do jej budowy użyto kamieni przywiezionych z Japonii, które to przetrwały wybuch bomby atomowej w Hiroszimie. W zamyśle architekta po tak ukształtowanej posadzce została wprowadzona, pokrywająca ją cienka warstwa ciekącej, powierzchniowej wody, która delikatnie opływając kamienne nierówności i cylindryczną formę niewielkiej świątyni miała symbolizować oczyszcze-

give nature’s power a presence in contemporary society and provide thereby the kind of stimulating places that speak directly to man’s every sense as a living, corporeal being. Moreover, retrieving form history’s strata not form or style but the essential view of nature and life that runs through its depths – the spirit of culture, in other words”⁸.

In *The Water Temple Hompuku-ji*, in turn, the architect addressed the issue of presenting the symbolism of paradise present in Buddhism. Masao Furuyama writes that: “The architect imagined a figure wandering across a pond full of lotuses and a room appearing in front of them. (...) First Ando placed an elliptical pond with 40 and 30 metre axes on the top of the hill. Then he cut the reservoir in half and placed the stairs in the corridor leading under the water surface. We go down the stairs as if we were drowning and disappearing at the bottom of the pond. Meanwhile, after descending, we enter the extra-terrestrial space filled with vermillion”⁹. Ando wanted to create a room that people will remember. Traditionally, the temple chambers had large roofs. His idea consisted in abandoning such a perception of the interior of the temple by the faithful visiting it. The architect achieved this effect of uniqueness by leading them down the stairs “into the depths” of the pond filled with blooming lotuses – that have symbolic connotations with Buddhism¹⁰. The pond, and at the same time the roof of the temple, shaped geometrically as an ellipse, became the basis of the work’s design idea, while the descent leading to it symbolizes a path – a link between everyday life and the sacred space of the temple. Water here becomes a visible element of symbolism used as an aesthetic means in creating a compositional idea for the contemporary architectural form.

Water as an element of the idea of the building is also used in *Komyo-ji Temple* erected in the small town of Saijo on the island of Shikoku famous for numerous gushing hot springs. This time – as Furuyama writes: “Ando proposed a wooden room floating on the water and surrounded by a delicate light. The wooden main room drifts on the pond and is a space created from water – the basic element of the local landscape”¹¹. Here, reflections and mirroring in the water surface gain additional significance, underlining the attractiveness of the form which originates from the tradition of wooden construction of the ancient Japan. The resulting “floating” temple effect turns the temple into mystical seclusion – where the sacred is separated from the profane.

Another type of a place of prayer and contemplation proposed by Ando is the *Meditation Space* building at the UNESCO headquarters in Paris. This place is considered an “example of the quest for the universal *sacrum*”, which Anna Wierzbicka describes in the following way: “The structure has a non-denominational character – it is to symbolize peace and be a space for meditation and individual prayer”¹². The cylindrical form of a small concrete temple with a characteristic ramp leading to the interior was situated atop the pond of a water garden paved with granite slabs. The stones that had survived the atomic bomb explosion in Hiroshima were brought from Japan to construct it. According to the architect’s design, a thin layer of trickling surficial water was placed over the thus shaped bottom floor, covering it. Gently flowing

nie dusz osób, które zginęły podczas wojny. To wyjątkowo wyrafinowane i subtelne wykorzystanie tego składnika natury w realizacji całego założenia składającego się na „Ogrodu Medytacji” pokazuje kunszt Ando w dążeniu do tworzenia idei projektu opartej na symbolice jaką niesie za sobą element wody w architekturze.

3. Sposoby wykorzystania elementu wody w niesakralnych realizacjach Tadao Ando

Tadao Ando z równym powodzeniem stosuje element wody w budynkach niesakralnych. Jak sam podkreśla: „Wykorzystanie wody w mojej architekturze jest próbą wprowadzenia wymiaru duchowego, który jest bezpośrednio związany z japońską myślą i tradycją”¹³. Ów „wymiar duchowy” nie dotyczy zatem tylko architektury o przeznaczeniu religijnym – sakralnym, lecz towarzyszy jego dokonaniom niezależnie od przeznaczenia projektowanego budynku, czyniąc z niego uniwersalny, transcendentny czynnik tożsamości kulturowej, właściwy dla dorobku realizacyjnego Ando. Warto podkreślić, że Ando jest twórcą samoukiem, utożsamianym z architekturą betonową, która czerpie swe źródła zarówno z tradycji ascetycznej japońskiej estetyki, jaki i z tendencji minimalistycznych bliskich dewizie Miesa van der Rohe „less is more”. Rzadziej z kolei bywa kojarzony z architekturą wykorzystującą element wody do nadawania duchowego wymiaru idei architektonicznej w projektach. Jednak, gdy bliżej przeanalizujemy jego dorobek realizacyjny okaże się, że element wody wykorzystywany jest na tyle często w jego projektach, że trudno znaleźć we współczesnej architekturze mogącego mu dorównać twórcę, który z równym powodzeniem potrafi w tak subtelny sposób stosować ten element natury do kształtowania wyjątkowej idei i kompozycji budowli.

Ando z upodobaniem wykorzystuje element wody w projektach muzeów. Najczęściej stosuje całe płaszczyzny wodne do aranżowania i przetwarzania otoczenia przylegającego bezpośrednio do budynków. Tak jest w przypadku choćby *Children’s Museum* w Himeji (Hyogo, Japonia, 1987-1989), *Nariwa Museum* (Kawakami, Okoyama, Japonia, 1991-1994), *Museum*

over the stone inequalities and the cylindrical form of the small temple, the water was to symbolize the purification of the souls of people who had died during the war. This extremely sophisticated and subtle use of this natural element in the implementation of the entire complex of the “Garden of Meditation” shows Ando’s artistry in the pursuit of creating the design idea based on the symbolism carried by the element of water in architecture.

3. Ways of using water in Tadao Ando’s non-sacral works

Tadao Ando uses water in non-sacral buildings with equal success. As he emphasizes: “The use of water in my architecture is an attempt to bring to bear a spiritual dimension which is directly related to Japanese thought and tradition”¹³. This “spiritual dimension” does not concern only the architecture of religious destination – the sacred one, but accompanies the architect’s accomplishments regardless of the purpose of the designed building, making it a universal, transcendent factor of cultural identity, typical of Ando’s creative achievements. It is worth emphasizing here that Ando is a self-taught artist, identified with concrete architecture that draws its roots both from the ascetic tradition of Japanese aesthetics and from the minimalist trends close to Mies van der Rohe’s “less is more” motto. He is slightly less often associated with the architecture that uses water to give a spiritual dimension to the architectural idea in projects. However, when one analyses the architect’s creative achievements more closely, it turns out that the element of water is so frequently applied in his projects that it is difficult to find another creator in contemporary architecture who can match him in the successful use of this element of nature in such a subtle way to shape the unique idea and composition of the building.

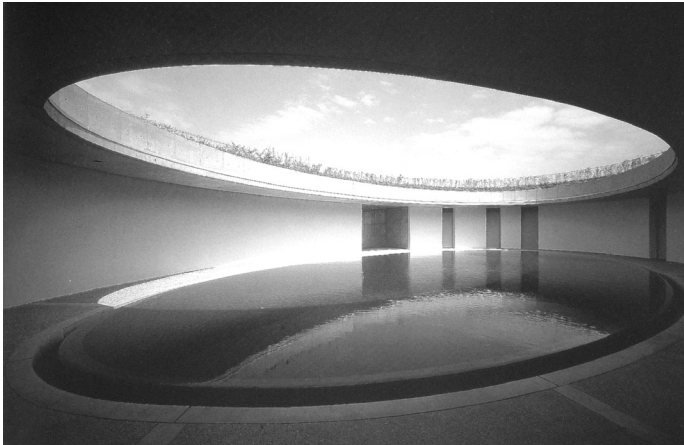
Ando has a fondness for using the element of water in the projects of museums. He frequently uses whole water planes to arrange and process the surroundings adjacent to buildings. This is the case of the *Children’s Museum* in Himeji (Hyogo, Japan, 1987-1989), *Nariwa Museum* (Kawakami, Okoyama, Japan, 1991-1994), *Museum of Literature II* (Hyogo, Japan, 1993-1996) or *Modern Art*

il. 2. *Modern Art Museum of Fort Worth* (Fort Worth, Texas, USA, 1997-2002) – przykład płytkiego i rozległego zbiornika wodnego, przylegającego bezpośrednio do zaprojektowanych obiektów kubaturowych – to częsty motyw kompozycyjny w twórczości Ando, któremu towarzyszą atrakcyjne estetycznie refleksy i odbicia form. Źródło: P. Jodidio, *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007, s. 433

III. 2. *Modern Art Museum of Fort Worth* (Fort Worth, Texas, USA, 1997-2002) – an example of a shallow and extensive water reservoir directly adjoining the designed structures – this is a frequent compositional motif among Ando’s works that is accompanied by aesthetically attractive reflections and mirroring of forms. Source: P. Jodidio, *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007, p. 433

il. 3. *Naoshima Contemporary Art Museum, Annex* (Naoshima, Kagawa, Japonia, 1993-1995) – eliptyczna forma atrium z centralnie zlokalizowanym zbiornikiem wodnym. Wodne dziedzińce i niecki wypełniające wewnętrzne atria to współczesne nawiązania do antycznego *impluvium*. Źródło: Y. Futagawa (Ed.), *Tadao Ando vol.3 1994-2000*, seria *GA Architect nr 16*, A.D.A. Edita, Tokyo 2000, s. 173

III. 3. *Naoshima Contemporary Art Museum, Annex* (Naoshima, Kagawa, Japan, 1993-1995) – an elliptical form of the atrium with a centrally located water reservoir. Water courtyards and ponds filling the internal atria are constitute contemporary references to the ancient *impluvium*. Source: Y. Futagawa (Ed.), *Tadao Ando vol.3 1994-2000*, seria *GA Architect nr 16*, A.D.A. Edita, Tokyo 2000, p. 173

of Literature II (Hyogo, Japonia, 1993-1996), czy *Modern Art Museum of Fort Worth* (Fort Worth, Teksas, USA, 1997-2002). Ando tworzy tu płytkie i rozległe baseny, gdzie w poziomej tafli tworzą się refleksy i odbicia zaprojektowanych form (il. 2). Niejednokrotnie płaszczyzny te dzieli niewielkimi progami wodnymi – uzupełniając efekty wizualne także o dźwięk i szum spływającej po nich wody. Woda w projektach Ando nie jest tylko uzupełnieniem czy dopełnieniem projektu, ale jego integralną i nieodłączną częścią. Oprócz założeń muzealnych, tego typu rozwiązania towarzyszą także projektom prywatnych rezydencji, jak na przykład w *Lee House* (Chicago, Illinois, USA, 1992-1997) czy innym reprezentacyjnym budynkom jak *Langen Foundation* (Neuss, Niemcy, 1994-2004). Innym sposobem wykorzystania wody przez Ando są baseny i niecki wypełniające wewnętrzne atria i wodne dziedzińce, przywodzące na myśl antyczne *impluvium*. Tak jest w przypadku budynku *Pulitzer Foundation for the Arts* (Saint Louis, Missouri, USA, 1991-2001), czy *Armani/Teatro* (Mediolan, Włochy, 2000-2001). Niektóre wodne dziedzińce przybierają postać owalnych czy eliptycznych wnętrz (il. 3), często zagłębionych w terenie, jak ma to miejsce w przypadku niektórych budynków wchodzących w skład założenia *Naoshima Contemporary Art Museum (Annex)* (Naoshima, Kagawa, Japonia, 1993-1995). Ando stosuje także wodne, schodkowo opadające kaskady, jak i wodospady tworzące całe wodne ściany wnętrz. Za przykład może tu posłużyć *Sayamaike Historical Museum* (Osakasayama, Osaka, Japonia, 1994-2001), gdzie wnętrze tarasowego atrium tworzą nie tylko poziome tafle wody, ale i pionowe ściany powstałe z opadającej wody zgromadzonej w basenach zlokalizowanych na wyższych partiach stropodachów (il. 4). Z kolei przykładem obrazującym sposób zastosowania schodkowych form kaskad wodnych przez Ando może być obiekt *Ayabe Community Center* (Ayabe, Kyoto, Japonia, 1993-1995). Prawdziwy popis wynikający z umiejętności wykorzystania elementu wody w architekturze można zobaczyć w sposobie zakomponowania całości założenia *Awaji-Yumebutai* (Tsunagun, Hyogo, Japonia, 1993-2000). Jest to rozległy,

Museum of Fort Worth (Fort Worth, Texas, USA, 1997-2002) among the others. Ando creates here shallow and extensive pools where reflections and mirroring of the designed forms appear on the horizontal surface of water (Fig. 2). These planes are often divided by small barrages – that complement the visual effects with the burble and murmur of the cascading water. Not only is water a complement or addition to Ando’s project but it is also an integral and indispensable part of it. Apart from the museum complexes, this type of solution also accompanies projects of private residences, such as *Lee House* (Chicago, Illinois, USA, 1992-1997), or other representative buildings like *Langen Foundation* (Neuss, Germany, 1994-2004). Another way in which Ando uses water is the design of pools and basins that fill internal atria and water yards, reminiscent of antique *impluvium*. This is the case of the *Pulitzer Foundation for the Arts* building (Saint Louis, Missouri, USA, 1991-2001) or *Armani / Teatro* (Milan, Italy, 2000-2001). Some of the water courtyards take the form of oval or elliptical interiors (Fig. 3), often embedded in the surrounding terrain, as is the case with some of the buildings in the complex of *Naoshima Contemporary Art Museum (Annex)*, Naoshima, Kagawa, Japan, 1993-1995). Ando also uses stepped water cascades and waterfalls forming entire water walls of the interiors. The *Sayamaike Historical Museum* (Osakasayama, Osaka, Japan, 1994-2001) can serve as an example here, where the interior of the terraced atrium is formed by both horizontal water panes and vertical walls created by the cascading water accumulated in pools located on higher parts of flat roofs (Fig. 4). In turn, an example illustrating Ando’s use of stepped water cascades can be the *Ayabe Community Center* facility (Ayabe, Kyoto, Japan, 1993-1995). A true show of artistry resulting from the ability to use the element of water in architecture can be seen in the way the whole *Awaji-Yumebutai* complex (Tsunagun, Hyogo, Japan, 1993-2000) was composed. It is a large, multifunctional complex that includes the following functions: an international conference centre, a tea-ceremony room, a hotel,

wielofunkcyjny kompleks, w skład którego wchodzi funkcje: międzynarodowego centrum konferencyjnego, pawilonu do japońskiej ceremonii picia herbaty, hotelu, kaplicy morskiej, wodnego placu muszli, okrągłego i owalnego forum, galerii morskiej, galerii na stoku (il. 5), ogrodu nieba, ogrodu wodnego, ogrodu kwiatowego (*Hyakudan-en gardens*), pawilonów oranżerii czy otwartego amfiteatru. Ando wykazał się tu wyjątkowym kunsztem i talentem w posługiwaniu się wodą w architekturze na tak dużą skalę, która obfituje bogactwem form i sposobów użycia tego elementu natury w kształtowaniu i komponowaniu tak rozległego kompleksu. W tej realizacji zostało wykorzystane praktycznie pełne spektrum możliwości zastosowania wody do celów architektonicznych znane z projektów Tadao Ando. Zaczynając od rozległych, płytkich zbiorników wodnych, przez progi wodne, liczne schodkowe wodnych atriach i dziedzińcach, wypełnionych wodą stropodachach czy licznych fontannach i wodotryskach. Całość stanowi wyraźnie skryzalizowaną sekwencję geometrii, tworzącą wodne ogrody i place odwzorowujące ducha japońskiej estetyki i dbałość o najdrobniejszy detal. Przytoczony tu dorobek twórczy pozwala nadać Ando miano nie tylko „architekta betonowej materii” czy „architekta światła”, ale także i „architekta wody”.

4. Podsumowanie

Tadao Ando należy do nielicznego grona współczesnych architektów, którzy w tak znaczącym stopniu wykorzystują element wody w swoim dorobku projektowym. Przywołane powyżej przykłady obiektów to zaledwie wycinek najistotniejszych dokonań z jego twórczości, gdzie wodzie można przypisać kompozycyjne, jak i symboliczne znaczenia, odnoszące się do kwestii nadawania pewnego rodzaju wymiaru duchowości architekturze. To, co wydaje się być wspólne dla większości realizacji Ando, to jego podejście do tworzenia architektury, która wchodzi w interakcję z naturą – wodą, światłem, powietrzem, zielenią, otwarciem na niebo. Woda stanowi tu jeden z kluczowych elementów, któremu Japończyk nadaje różne formy czy estetyczne przeznaczenia składające się na istotę zamysłu architektonicznej idei budynku. Często wodę wykorzystuje także w mniej lub bardziej bezpośrednim sąsiedztwie swoich budynków tak, aby współtworzyła najbliższy, nowoprzetworzony kontekst miejsca w którym powstają. Dla budynków tworzy sztuczne, otaczające je, płytkie zbiorniki z niewielkimi progami wodnymi i uskokami. W wielu z nich wprowadza wodę do wnętrza i dziedzińców na kształt idei rzymskiego *impluvium*. Obiektom niejednokrotnie towarzyszą także spektakularne, utrzymane w duchu tendencji minimalistycznych, schodkowo ukształtowane kaskady, wodospady i ściany, po których spływa dynamicznie woda (il. 6), stanowiąc o istocie przyjętej idei architektonicznej budynku, opartej na kompozycyjnej roli wody w strukturze jego formy. Element wody w projektach Ando ma charakter subtelny, wyrafinowany, nienachalny w relacji do najczęściej betonowych brył tworzących główne ramy dla geometrycznych i elementarnych kształtów przyjętych form. Zmienność elementu wody, jest dostrzegana niejako w następstwie i w opo-

the Chapel of the Sea, Water Plaza of the Shells, Circular Forum, Oval Forum, Seaside Gallery, Hillside Gallery (Fig. 5), Sky Garden, Water Garden (*Hyakudan-en Gardens*), a greenhouse and an open-air theatre. Ando demonstrated an exceptional craftsmanship and talent in the use of water in such a large scale architecture that abounds in the richness of forms and ways of using this natural element in shaping and composing this vast complex. Virtually the full spectrum of the possibilities of using water for architectural purposes known from Tadao Ando’s projects was used in this work – starting from the vast shallow water reservoirs, through water barrages, numerous stepped cascades, recesses and waterfalls, and ending with internal water atriums and courtyards, flat roofs filled with water and numerous fountains and fountain jets. The whole constitutes a clearly crystallized sequence of geometry that creates water gardens and squares imitating the spirit of Japanese aesthetics and attention to the smallest detail. The overview of the architect’s creative achievements allows one to see Ando as the “architect of concrete matter” and the “architect of light”, but also the “architect of water”.

4. Conclusions

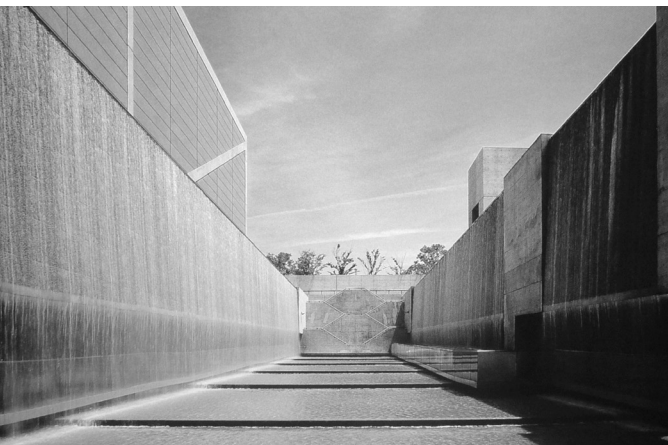
Tadao Ando belongs to a small group of contemporary architects who use water to such a significant extent in their design achievements. The above examples of structures constitute only a fraction of the most important achievements in his creative work where both compositional and symbolic meanings can be attributed to water, relating to the issue of giving architecture a kind of spiritual dimension. What seems to be common to most of Ando’s works is his approach to creating the architecture that interacts with nature – water, light, air, green, opening to the sky. Water is one of the key elements that the Japanese artist provides with various forms or aesthetic purposes that constitute the essence of the architectural concept of the building’s idea. He frequently introduces water in a more or less immediate vicinity of his buildings so that it co-creates the closest newly-recreated context of the place in which they are erected. He creates artificial shallow reservoirs surrounding the buildings with small barrages and recesses. He introduces water into the interior and courtyards of a number of structures reminiscent of the Roman *impluvium*. The structures are often accompanied by spectacular stepped cascades, waterfalls and walls with dynamically cascading water, all kept in the spirit of minimalist tendencies (Fig. 6), thus constituting the essence of the adopted architectural idea of the building based on the compositional role of water in the structure of its form. The element of water in Ando’s designs is subtle, sophisticated and non-intrusive in relation to most often concrete structures that form the main frames for geometric and elementary shapes of the adopted forms. The variability of water is, in a way, perceived as a consequence and in opposition to the constancy of concrete matter tamed in frozen shapes, thus evoking a sense of tension that triggers emotions among sensitive viewers (recipients). The constancy of matter contrasts the fleetingness of light and the fluidity of water. It is the main element that builds

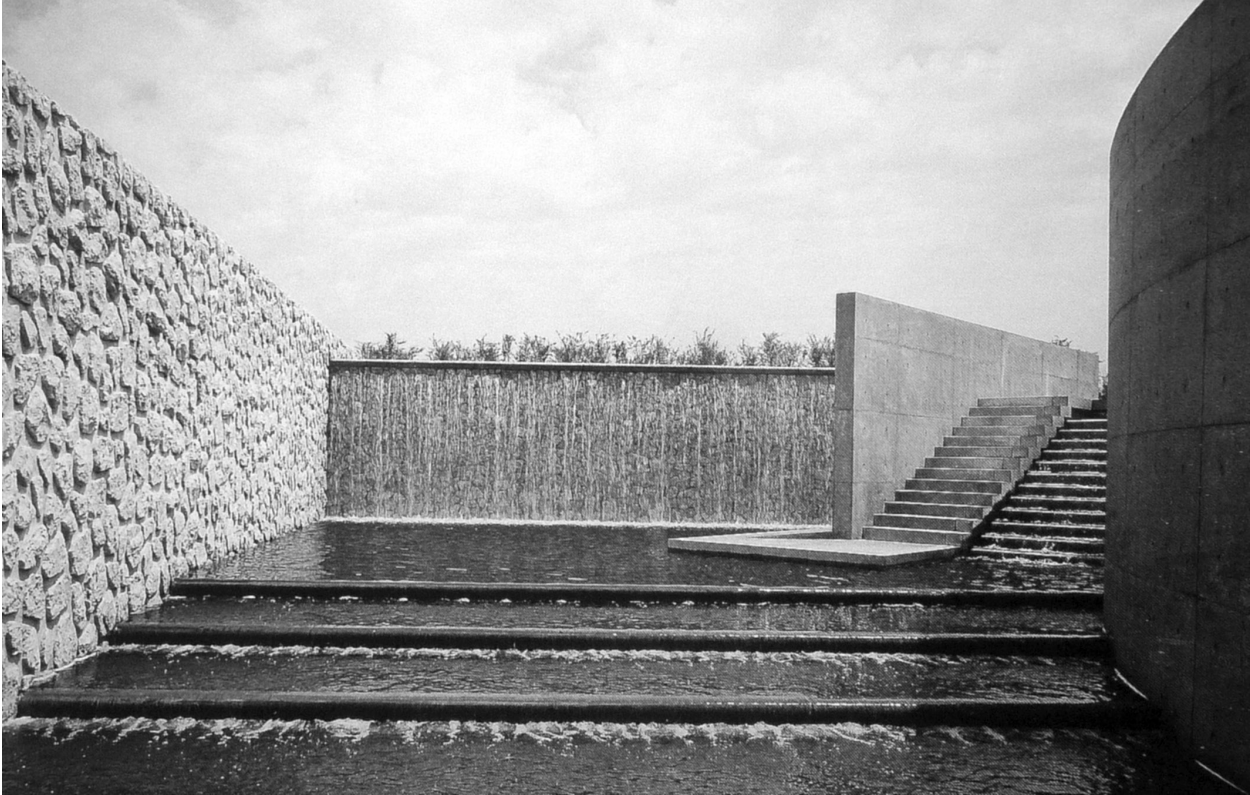
il. 4. *Sayamaike Historical Museum* (Osakasayama, Osaka, Japonia, 1994-2001) – wnętrze wodnego dziedzińca tworzą nie tylko poziome, uskokowe płaszczyzny płytkich niecek, ale i pionowe ściany powstałe z opadającej wody zgromadzonej w basenach zlokalizowanych na wyższych partiach stropodachów. Źródło: P. Jodidio, *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007, s. 233

III. 4. *Sayamaike Historical Museum* (Osakasayama, Osaka, Japan, 1994-2001) – the interior of the water courtyard is formed by horizontal recessed planes of the shallow basins and the vertical walls created from cascading water accumulated in the pools located on higher parts of the flat roofs. Source: P. Jodidio, *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007, p. 233

il. 5. *Awaji-Yumebutai* (Tsunagun, Hyogo, Japonia, 1993–2000), widok na wnętrze *Hillside Gallery* – dno wodnej niecki zostało w regularny sposób wyłożone muszlami przegrzebek. Taki element wykończenia dna nie tylko licznych kanałów, ale i placów wodnych tworzy spójny estetycznie charakter tego dużego kompleksu urbanistycznego. Źródło: P. Jodidio, *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007, s. 377

III. 5. *Awaji-Yumebutai* (Tsunagun, Hyogo, Japan, 1993–2000), view of the interior of the *Hillside Gallery* – the bottom of the water basin was regularly paved with scallop shells. Such an element of the finish of the bottom of numerous canals and water plazas creates an aesthetically coherent character of this large urban complex. Source: P. Jodidio, *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007, p. 377

il. 6. *Naoshima Contemporary Art Museum, Annex* (Naoshima, Kagawa, Japonia, 1993-1995) – widok na wnętrze *Ogródu kaskadowego*, to przykład wykorzystania przez Ando różnych form płynącej wody w jednym miejscu, tj. schodkowo ukształtowanych kaskad, ścian – po których dynamicznie spływa woda, tworząc rodzaj wodospadu oraz progów wodnych oddzielających uskokowo płaszczyzny wodnej niecki. Źródło: Y. Futagawa (Ed.), *Tadao Ando vol.3 1994-2000*, seria *GA Architect nr 16*, A.D.A. Edita, Tokyo 2000, s. 171

III. 6. *Naoshima Contemporary Art Museum, Annex* (Naoshima, Kagawa, Japan, 1993-1995) – view of the interior of the *Cascading Garden* is an example of Ando's use of various forms of flowing water in one place, i.e. stepped cascades, walls with cascading water that creates a kind of a waterfall and water barrages that separate the planes of water basin in a steplike way. Source: Y. Futagawa (Ed.), *Tadao Ando vol. 3 1994-2000*, series: *GA Architect No. 16*, A.D.A. Edita, Tokyo 2000, p. 171

zycji do stałości betonowej materii ujarzmionej w zastygłych kształtach, tworząc poczucie napięcia wyzwającego emocje u wrażliwego widza (odbiorcy). Z trwałością materii kontrastuje ulotność światła i płynność wody. Jest to główny element budujący atrakcyjność tej architektury. Antonio Mone- stiroliego twierdzi, że: „Ostatecznym celem architektury jest wzruszać”¹⁴. Woda wykorzystywana jako element idei i kom- pozycji w twórczości Ando służy do oddziaływania na zmysły i ludzką wyobraźnię, partycypując w tym oddawaniu ostatecz- nego celu architektury jakim jest zdolność do wzruszania.

ENDNOTES

¹ S. Law, *Filozofia*, Hachette Polska, Warszawa 2009, s. 232.

² Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, przekład K. Kumaniecki, Prószyński i S-ka, Warszawa 2004, s. 186.

³ W. Koch, *Style w architekturze*, Świat Książki, Warszawa 1996, s. 346, 444.

⁴ Cyt. za: Ch. Jencks, K. Kropf, *Teorie i manifesty architektury współczesnej*, Gru- pa Sztuka Architektury, Warszawa 2013, s. 290.

⁵ M. Iwata, *Architektura Tadao Ando*, w: *Architektura & Biznes*, Nr 3/2004, s. 66- 67.

⁶ Cyt. za: Ch. Jencks, K. Kropf, *Teorie...*, *op. cit.*, s. 291.

⁷ M. Furuyama, *Tadao Ando: Geometria ludzkiej przestrzeni*, Taschen/TMC Art, Köln 2008, s. 34.

⁸ P. Jodidio, *Tadao Ando*, Taschen, Köln 2001, s. 78.

⁹ M. Furuyama M., *Tadao...*, *op. cit.*, s. 47.

¹⁰ Y. Futugawa (Ed.), *Tadao Ando Details 2*, A.D.A. Edita, Tokyo 2003, s. 78.

¹¹ M. Furuyama M., *Tadao...*, *op. cit.*, s. 55.

¹² A.M.Wierzbička, *Architektura jako narracja znaczeniowa*, Prace naukowe Poli- techniki Warszawskiej, Seria Architektura, zeszyt 11, Oficyna wydawnicza Poli- techniki Warszawskiej, Warszawa 2013, s. 58.

¹³ P. Jodidio, *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007, s. 15.

¹⁴ A. Monestiroli, *Tryglif i metopa: dziewięć wykładów o architekturze*, Politechni- ka Krakowska, Kraków 2009, s. 24.

the attractiveness of this architecture. Antonio Monestiroli says: “The ultimate goal of architec- ture is to touch the heart”¹⁴. Water used as an element of the idea and composition in Ando's creative work serves to influence senses and hu- man imagination, thus participating in reaching the ultimate goal of architecture, which is the ability to “touch the heart”.

ENDNOTES

¹ S. Law, *Filozofia*, Hachette Polska, Warszawa 2009, p. 232.

² Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, transl. K. Kuma- niecki, Prószyński i S-ka, Warszawa 2004, p. 186.

³ W. Koch, *Style w architekturze*, Świat Książki, Warszawa 1996, pp. 346, 444.

⁴ Quoted after: Ch. Jencks, K. Kropf, *Teorie i manifesty ar- chitektury współczesnej*, Grupa Sztuka Architektury, Warsza- wa 2013, p. 290.

⁵ M. Iwata, *Architektura Tadao Ando*, in: *Architektura & Biznes*, No. 3/2004, pp. 66-67.

⁶ Quoted after: Ch. Jencks, K. Kropf, *Teorie...*, *op. cit.*, p. 291.

⁷ M. Furuyama, *Tadao Ando: Geometria ludzkiej przestrzeni*, Taschen/TMC Art, Köln 2008, p. 34.

⁸ P. Jodidio, *Tadao Ando*, Taschen, Köln 2001, p. 78.

⁹ M. Furuyama M., *Tadao...*, *op. cit.*, p. 47.

¹⁰ Y. Futugawa (Ed.), *Tadao Ando Details 2*, A.D.A. Edita, To- kyo 2003, p. 78.

¹¹ M. Furuyama M., *Tadao...*, *op. cit.*, p. 55.

¹² A. M. Wierzbička, *Architektura jako narracja znaczeniowa*, Prace naukowe Politechniki Warszawskiej, Seria Architektu- ra, Issue 11, Oficyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2013, p. 58.

¹³ P. Jodidio, *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007, p. 15.

¹⁴ A. Monestiroli, *Tryglif i metopa: dziewięć wykładów o ar- chitekturze*, Politechnika Krakowska, Kraków 2009, p. 24.

LITERATURA

[1] Furuyama M., *Tadao Ando: Geometria ludzkiej przestrzeni*, Taschen/ TMC Art, Köln 2008.

[2] Futugawa Y. (Ed.), *Tadao Ando Details 2*, A.D.A. Edita, Tokyo 2003.

[3] Futagawa Y. (Ed.), *Tadao Ando vol.3 1994-2000*, seria *GA Architect nr 16*, A.D.A. Edita, Tokyo 2000.

[4] Iwata M., *Architektura Tadao Ando*, w: *Architektura & Biznes*, Nr 3/2004.

[5] Jencks Ch., Kropf K., *Teorie i manifesty architektury współczesnej*, Grupa Sztuka Architektury, Warszawa 2013.

[6] Jodidio P., *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007.

[7] Jodidio P., *Tadao Ando*, Taschen, Köln 2001.

[8] Koch W., *Style w architekturze*, Świat Książki, Warszawa 1996.

[9] Law S., *Filozofia*, Hachette Polska, Warszawa 2009.

[10] Monestiroli A., *Tryglif i metopa: dziewięć wykładów o architekturze*, Politechnika Krakowska, Kraków 2009.

[11] Wierzbička A.M., *Architektura jako narracja znaczeniowa*, Prace na- ukowe Politechniki Warszawskiej, Seria Architektura, zeszyt 11, Oficyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2013.

[12] Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć* (przekład K. Kumaniecki), Prószyński i S-ka, Warszawa 2004.

BIBLIOGRAPHY

[1] Furuyama M., *Tadao Ando: Geometria ludzkiej przestrzeni*, Taschen/TMC Art, Köln 2008.

[2] Futugawa Y. (Ed.), *Tadao Ando Details 2*, A.D.A. Edita, Tokyo 2003.

[3] Futagawa Y. (Ed.), *Tadao Ando vol.3 1994-2000*, seria *GA Architect No. 16*, A.D.A. Edita, Tokyo 2000.

[4] Iwata M., *Architektura Tadao Ando*, in: *Architektura & Biznes*, No. 3/2004.

[5] Jencks Ch., Kropf K., *Teorie i manifesty architektury współczesnej*, Grupa Sztuka Architektury, Warszawa 2013.

[6] Jodidio P., *Ando: Complete Works*, Taschen, Köln 2007.

[7] Jodidio P., *Tadao Ando*, Taschen, Köln 2001.

[8] Koch W., *Style w architekturze*, Świat Książki, Warszawa 1996.

[9] Law S., *Filozofia*, Hachette Polska, Warszawa 2009.

[10] Monestiroli A., *Tryglif i metopa: dziewięć wykładów o architek- turze*, Politechnika Krakowska, Kraków 2009.

[11] Wierzbička A.M., *Architektura jako narracja znaczeniowa*, Prace naukowe Politechniki Warszawskiej, Seria Architektura, Issue 11, Ofi- cyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2013.

[12] Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć* (transl. K. Kumaniecki), Prószyński i S-ka, Warszawa 2004.